

نقش و جایگاه کلیعی خان کنگرلو نخجوانی در جنگ‌های دوره اول ایران و روس در قفقاز

فاطمه جعفرنیا^۱

محمد عزیزنشاد^۲

چکیده: دوره دوم حکمرانی کلیعی خان از امرای مت念佛 خاندان کنگرلو بر نخجوان (حک: ۱۲۱۹-۱۲۳۵ق/ ۱۸۰۰-۱۸۲۰م)، مقارن با جنگ‌های اول ایران و روسیه بود. او در آغاز این جنگ‌ها، به همکاری با سرداران نظامی روس پرداخت، اما در اثنای جنگ ابروان (۱۲۱۹ق/ ۱۸۰۴م)، به حکومت قاجاریه گرایش یافت. این سؤال مطرح است که: علل گرایش کلیعی خان در آغاز جنگ به روس‌ها و سپس چرخش او به ایران و در ادامه تردید در همکاری با حکومت قاجاریه چه بود؟ این مسئله با تکیه بر مجموعه نسخ خطی مکاتبات خاندان کنگرلو و منابع تاریخی قاجار و استاد روسی بررسی شده است. نتیجه آنکه کلیعی خان برای مقابله با سیاست حذف و ادغام نجگان محلی در ساختار حکومت یکپارچه ایران با هدف بقای سیاسی خود، به روس‌ها گرایش یافت که برآیند آن عزل او توسط آقامحمدخان از حکمرانی نخجوان بود. در مقابل، سیاست ملایم فتحعلی شاه توأم با وعده حکمرانی نخجوان و حضور گروگانی از خانواده او در دربار قاجار، به گرایش کلیعی خان به حکومت ایران متنه شد. البته این همکاری به علت رفتار مذبوب کلیعی خان با بدگمانی متقابل استمرار داشت.

واژه‌های کلیدی: آذربایجان، کلیعی خان کنگرلو، نخجوان، قفقاز، روسیه، ایران

شناسه دیجیتال (DOI): 10.61186/pte.16.60.1

۱ استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول). F.Jafarniya@pnu.ac.ir <https://orcid.org/0000-0002-3818-6221>

۲ دکتری تاریخ ایران اسلامی، اردبیل، ایران. Maziznejad63@gmail.com <https://orcid.org/0009-0001-3414-1149>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۳ تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۱/۲۸

The Role and Position of Kalbalikhan Kangarloo Nakhjavani in the First Round of Iranian-Russian Wars in the Caucasus

Fatemeh Jafarniya¹
Mohammad Aziznejad²

Abstract: The second period of the rule of Kalbalikhan (1219-1235 AH/1804-1820 AD), one of the powerful rulers of the Kangarloo Dynasty over Nakhjavan, coincided with the first round of wars between Iran and Russia. At the beginning of these wars, he cooperated with Russian military commanders, however, during the war of Yerevan (1219 AH/1804 AD), he turned to the Qajar government. So the question is raised that "What were the causes of Kalbalikhan's inclination towards the Russians before the war, and then his turning to Iran and continuing to hesitate to cooperate with the Qajar government?" This issue has been investigated based on the collection of manuscripts of the Kangarloo family's correspondences, Qajar historical sources, and Russian documents. The findings show that Kalbalikhan turned to the Russians to deal with the policy of eliminating and integrating local elites in the structure of the unified government of Iran with the aim of his political survival, which resulted in his dismissal from the Nakhjavan government by Agha Mohammad Khan. In contrast, Fath Ali Shah's tolerant policy, along with the promise of Nakhjavan's rule and the presence of hostages from his family in the Qajar court, led to Kalbalikhan's inclination towards the government of Iran. However, this cooperation continued along with mutual suspicion due to Kalbalikhan's erratic behavior.

Keywords: Azarbaijan, Kalbalikhan Kangarloo, Nakhjavan, Caucasus, Russia, Iran.

DOI: 10.61186/pte.16.60.1

1 Assistant Professor, Department of History, Faculty of Social Sciences, Payame Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author). F.Jafarniya@pnu.ac.ir <https://orcid.org/0000-0002-3818-6221>

2 PhD in the history of Islamic Iran, Ardabil, Iran. Maziznejad63@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-3414-1149>

Receive Date: 2023/08/14   Accept Date: 2024/04/16

مقدمه

جنگ‌های ایران و روسیه در اوایل سده سیزدهم قمری، از وقایع سرنوشت‌ساز حکومت نوپای قاجاریه محسوب می‌شود. در متن این رویداد، بازیگران خرد و کلان نقش عمداتی داشتند. امرا و خوانین محلی قفقاز که از دیرباز تحت تابعیت حکومت‌های مرکزی ایران قرار داشتند، در جریان جنگ‌های ایران و روسیه، از خرده بازیگران مهم محلی محسوب می‌شدند که نقش انکارناپذیری در این وقایع تاریخی ایفا کردند. امرا و خوانین محلی کنگلو نخجوان، در زمرة این بازیگران محلی بودند که قلمرو آنان به عرصه درگیری قوای ایران و روس تبدیل شد. امرای این خاندان متناسب با منافع سیاسی، فردی و ایلی، وارد ارتباط با این دو قدرت شدند. کلیعی خان از امرای بانفوذ خاندان کنگلو نیز وارد ائتلاف سیاسی با حکومت‌های ایران و روسیه شد. شناخت جایگاه کلیعی خان در جنگ‌های دوره اول ایران و روسیه و بررسی ماهیت سیاست دوگانه او در ارتباط با حکومت‌های مزبور، از ضرورت‌های این پژوهش است. با توجه به مسائل گفته شده، این سؤالات مطرح است که: در آغاز جنگ ایران و روس، علل گرایش کلیعی خان به روسها و سپس چرخش او به حکومت ایران چه بود؛ و فرایند همکاری او با حکومت قاجار چگونه بود؟

داده‌های تاریخی این تحقیق با انکا به مجموعه نسخ خطی مکاتبات خاندان کنگلو نخجوانی، اسناد روسی و منابع تاریخی دوره قاجاریه، جمع‌آوری شده است. گفتنی است شناخت جایگاه خاندان‌های حکومتگر محلی قفقاز در وقایع تاریخی جنگ‌های ایران و روسیه، با انکای صرف بر منابع تاریخی دوره قاجاریه، به سبب ارائه گزارش‌های ناقص، کاری دشوار است، اما اسناد و مکاتبات تاریخی از جمله منابع مهمی است که می‌تواند راهگشا باشد. در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی مجموعه نسخ خطی ارزشمندی با عنوان «فرامین سلاطین و امراء و حکام نادرشاه، سلطان حسین صفوی، کریم‌خان زند، فتحعلی‌شاه و عباس‌میرزا و حکام قاجار»^۱ نگهداری می‌شود. این مجموعه درباره جایگاه خاندان حکومتگر محلی کنگلو

^۱ فهرستنویسان کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی روی صفحه اول این مجموعه نسخه خطی عنوان «سوانح فرامین سلاطین و امراء و حکام نادرشاه، سلطان حسین صفوی، کریم‌خان زند، فتحعلی‌شاه و عباس‌میرزا و عده‌ای از امراء و حکام قاجار» با شماره ۳۳۱ را درج و ثبت کرده‌اند. حال در آخرین برگ نسخه، نام اثر به صورت «فرامین سلاطین قاجاریه و غیره بهخانواده کلیعی خان ایروانی» درج شده و اکثر این فرامین و ارقام نیز مختص به خاندان کنگلو نخجوانی صادر شده است. همچنین کاتب این مجموعه نسخه خطی را هم مشخص نکرده است.

در نخجوان و روابط امرای این دودمان با دول ایران و روسیه در وقایع جنگ‌های اول و دوم، حاوی اسناد ارزشمندی است. در بحث روابط کلیعی خان با روسیه، عمدتاً از کتاب مجموعه اسناد روسی معروف به (AKAK)^۱ استفاده شده است. مجلدات این کتاب اسنادی، حاوی نامه‌های متبادلہ امرای خاندان کنگرلو با سرداران نظامی روس در گرجستان درباره تحولات قفقاز است.

پیشینه پژوهش

در ارتباط با شخصیت کلیعی خان و خاندان کنگرلو، می‌توان به برخی پژوهش‌ها اشاره کرد؛ در مقاله «سیاست کلیعی خان کنگرلو نخجوانی در مقابل حکومت آقامحمدخان قاجار (از هم‌گرایی تا واگرایی)»^۲ صرفاً به رویکرد سیاسی کلیعی خان در دوره اول حکمرانی او بین سال‌های ۱۲۰۲-۱۲۱۱ق/ ۱۷۸۸-۱۷۹۷م) تا حکومت آقامحمدخان پرداخته شده است. نویسنده مقاله «تحلیل و بازخوانی فرامین فتحعلی‌شاه در مجموعه خطی سواد فرامین سلاطین و امرا و حکام»^۳ نسخه از فرمان‌های فتحعلی‌شاه به کلیعی خان و امرای خاندان کنگرلو مندرج در این مجموعه را بازخوانی کرده و تحلیل کوتاهی هم درباره روابط خاندان کنگرلو با فتحعلی‌شاه در اثنای جنگ ایران و روس از منظر این مکاتبات ارائه کرده است. در مقاله «نقش و مواضع محمدخان قاجار ایروانی در نخستین جنگ‌های ایران و روسیه»^۴ به برخی از وقایع مرتبط با نقش کلیعی خان در جریان جنگ ایروان بین ایران و روس اشاره شده است. محمد عزیز‌نژاد نیز در رساله دکتری خود به برخی اختلافات مرزی حاکم ایروان با روس‌ها و نقش کلیعی خان پرداخته است.^۵ در

→ البته کاتب این مجموعه، فردی از اهل نخجوان به نام میرزا علی بیگ کنگرلو نخجوانی است که منشی دیوانخانه خاندان کنگرلو در نخجوان هم‌زمان با جنگ‌های ایران و روس در قفقاز بوده است. گفتنی است مجموعه مذکور با بازخوانی، تصحیح و تحشیه نگارندگان مقاله در ایام آتی در قالب کتاب چاپ خواهد شد.

- ۱ Akty sabrannye Kavkazskoi Arkheograficheskoi Kommissieiu (AKAK) «استاد اداره روسیه قفقاز: اقدامات کمیسیون باستان‌شناسی قفقاز»
- ۲ فاطمه جعفرنیا و محمد عزیز‌نژاد (۱۴۰۱)، «سیاست کلیعی خان کنگرلو نخجوانی در مقابل حکومت آقامحمدخان قاجار (از هم‌گرایی تا واگرایی)، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، ش. ۲، صص ۱-۱۹.
- ۳ مریم ثقفی (پاییز و زمستان ۱۳۹۴)، «تحلیل و بازخوانی فرامین فتحعلی‌شاه در مجموعه خطی سواد فرامین سلاطین و امرا و حکام»، نشریه پیام بهارستان، ش. ۲۶، صص ۵۵-۸۴.
- ۴ محمد عزیز‌نژاد و رضا دهقانی (زمستان و بهار ۱۳۹۵-۱۳۹۴)، «نقش و مواضع محمدخان قاجار ایروانی در نخستین جنگ‌های ایران و روسیه»، فصلنامه تاریخ ایران، ش. ۹، صص ۱۸۷-۲۱۳.
- ۵ محمد عزیز‌نژاد (۱۳۹۵)، «مناسبات خان‌های ایروان با حکومت‌های ایران، عثمانی، روسیه و گرجستان از پایان دولت نادرشاه افشار تا عهدنامه ترکمانچای (۱۸۲۸-۱۷۴۷/۱۴۴۳-۱۴۰۱ق)»، رساله دکتری، دانشگاه تبریز.

مقاله «سیاست عثمان‌گرایی تا روس‌گرایی در مناسبات جعفرقلی خان دنبی با حکومت قاجاریه»^۱ به جنبه‌هایی از روابط کلیعی خان با جعفرقلی خان در ارتباط با جنگ ایران و روس اشاره شده است.

در کتاب حکومت‌های محلی قفقاز در عصر قاجار، درباره نقش کلیعی خان در جنگ دوره اول ایران و روسیه مطالب خاصی ارائه نشده است.^۲ گفتنی است همچنین تحقیقات جدیدی از سوی پژوهشگران جمهوری آذربایجان غالب با عنوان نخجوان خانلیغی درباره خاندان کنگرلو انجام شده است. مقاله «نخجوان خانلیقی» نورا علی‌اکبر اوغلو و فریده عالی‌یولداش قیزی در دائرة المعارف جلد هفتم تورکلر؛^۳ کتاب نخجوان خانلیغی ۱۷۴۷-۱۸۲۸ از فؤاد علی‌یف و میرعبدالله علی‌یف^۴ و تاریخ سیاسی دیار نخجوان از صاحبه بوداقووا^۵ و علائق و مواضع نظامی - سیاسی خاننشین نخجوان در قفقاز از موسی قلی‌یف^۶ از این دسته تحقیقات‌اند که صرفاً نقش امرای خاندان کنگرلو در جنگ‌های ایران و روسیه را از منظر اسناد و منابع روسی بررسی کرده‌اند. جورج بورنوتیان از پژوهشگران معروف حوزه تاریخ قفقاز، آثار مختلفی در این حوزه تألیف کرده است. در کتاب از کُرتا ارس^۷ به تاریخ عملیات نظامی روسیه در قفقاز جنوبی و جنگ اول ایران و روس (۱۸۰۱-۱۸۱۲) از منظر اسناد و مدارک روسی و ایرانی پرداخته شده و اطلاعات ارزندهای درباره نقش کلیعی خان در جنگ‌های ایران و روس در حوالی قلعه ایروان ارائه شده است. البته نویسنده از ارتباط او با حکومت قاجاریه غفلت ورزیده است. در فصل اول کتاب خاننشین ایروان در عصر قاجار (۱۷۹۵-۱۸۲۱) نیز در بحث از نزاع ایران و روسیه برای ایروان، به نقش کلیعی خان بسیار به اختصار اشاره کرده است.^۸ کتاب بررسی روس‌ها از خاننشین نخجوان

۱ فاطمه جعفرنیا و محمد عزیزنتاد (بهار ۱۴۰۰)، «سیاست عثمان‌گرایی تا روس‌گرایی در مناسبات جعفرقلی خان دنبی با حکومت قاجاریه»، *فصلنامه پژوهش‌های تاریخی*، ش. ۱، صص ۶۹-۸۸.

۲ علی پورصفر (۱۳۷۷)، *حکومت‌های محلی قفقاز در عصر قاجار*، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

۳ Nuru Alekperoğlu, A & Faride Aliyoldaşkızı, A (2002), *Nahçıvan Hanlığı, Türkler*, Cilt.7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

۴ Əliyev, Fuad və Mirabdulla Əliyev (1996), *Naxçıvan Xanlığı*, Baki: Şərq-Qərb.

۵ Budaqova, Sahibə (2014), *Naxçıvan Diyarının Siyasi Tarixi*, Baki: Elm və Təhsil.

۶ Quliyev, Musa (2013), *Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi ve əlaqələri*, Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat.

۷ Bournoutian, George (2020), *From the Kur to the Aras (A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801-1813)*, Leiden Boston: Brill.

۸ جورج بورنوتیان (۱۴۰۲)، خاننشین ایروان در عصر قاجار (۱۷۹۵-۱۸۲۱ میلادی)، ترجمه حسن اسدی، تهران: شیرازه کتاب ما.

(۱۱۲۹-۱۱۳۲) از جمله تحقیقات استادی مهم بورنوتیان درباره ساختار جمعیتی و اقتصادی نخجوان است. درواقع، این کتاب گزارشی جامع از سرشماری جمعیتی و نظام اداری-دیوانی ولایت نخجوان است که توسط مأموران اداری روسی پس از الحاق نخجوان به حکومت روسیه انجام شده است. البته این تحقیق استادی نیز به موضوع پژوهش حاضر ورود نکرده است. بر همین اساس، نگارندگان این جستار در صدد بوده‌اند با تکیه بر استناد و منابع ایرانی و روسی، با رویکرد توصیفی-تحلیلی مسئله مقاله حاضر را واکاوی کنند.

رویکرد کلبعلی‌خان در قبال سیاست روس‌ها در آستانه جنگ با ایران

حیات سیاسی کلبعلی‌خان را می‌توان به دو دوره مجزا تقسیم کرد. در دوره نخست حکمرانی (حک: ۱۲۰۲-۱۲۱۱/۱۷۹۷-۱۷۸۸)، در قبال حکومت آقامحمدخان الگویی از سیاست هم‌گرایی و همراهی از خود نشان داد، اما پس از مدتی با شناخت کامل از ماهیت اهداف سیاسی شاه قاجار مبنی بر حذف حکام محلی و شدت خشونت عمل در برخورد با خوانین منطقه، در سیاست خود با حکومت قاجار تجدید نظر کرد. بر همین اساس، برای مقابله با سیاست ادغام نخبگان محلی در ساختار حکومت مرکزی و استمرار حکمرانی خود، در خفا با روس‌ها سازش کرد (جعفرنیا و عزیزنژاد، ۱۴۰۱: ۱۵)، اما خان قاجار (۱۲۱۱/۱۷۹۷) او را به جرم خیانت و همکاری پنهان با روسیه محکوم و از نعمت بینایی محروم کرد؛ همچنین از حکمرانی نخجوان و ریاست ایل کنگرلو عزل و در تهران زندانی کرد (Shopen, 1852: 164-165). در مقابل، مناصب و امتیازات سیاسی او را به عباسقلی خان کنگرلو (حک: ۱۲۱۹-۱۲۱۴/۱۷۹۷-۱۸۰۴) و آگذار کرد (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۲۳۶/۹). فتحعلی‌شاه قاجار حکمرانی عباسقلی خان بر نخجوان را تأیید کرد و به تقاضای او مبنی بر آزادی و تحويل کلبعلی‌خان نیز پاسخ مثبت داد. عباسقلی خان عملاً با این کار رقیب ایلی اش را تحت نظر خود در نخجوان زندانی کرد، اما جناح هواخواه خان معزول، در سال ۱۲۱۴/۱۸۰۰ م. موفق به فراری دادن کلبعلی‌خان به ایروان شد (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۴۹-۵۰). کلبعلی‌خان ایروان را به سبب رابطه خویشاوندی با خاندان حکومتگر محلی ایروان و داشتن مواضع مشترک علیه حکومت قاجار، به عنوان کانون فعالیت خود برگزید^۱ (همو، ۵۰)؛ چنان‌که بزرگان ایروان نیز «لازمه حرمت و احترام درباره کلبعلی‌خان» را به عمل

^۱ خواهر محمدخان قاجار حاکم ایروان، همسر کلبعلی‌خان بود.

می‌آوردند (همان‌جا). بنابراین با استقرار خان کنگرلو در ایروان، دوره دوم حیات سیاسی او آغاز شد. به قول «میرزا آدی گوزل بیگ» از تاریخ‌نگاران محلی قراباغ، کلیعلی خان از سال ۱۲۱۴-۱۲۱۹ق / ۱۸۰۴-۱۸۰۰م. عملأ حکمرانی ایروان را به سبب کم‌تجربگی و جوانی محمدخان قاجار در اختیار داشت و حاکم ایروان در مسائل اداری تابع نظر او بود (Mirzə Adı gözəl bəy, 77: 2006). میرزا یوسف قراباغی نیز نظری مشابه با میرزا آدی گوزل بیگ داشته و نوشته است: «اگرچه محمدخان حاکم بالاستقلال ایروان بود اما رتق و فقط مهمات و قبض و بسط کارها را به رأی و صوابیدید کلیعلی خان منوط و مربوط داشته با مصلحت و مشورت او کار می‌نمود» (۱۳۹۰: ۲۰۵).

در این برهه، قدرت ایران در قفقاز به سبب گرفتاری فتحعلی‌شاه در سرکوب مخالفان داخلی، کاهش یافته بود (جعفرنیا و عزیزنژاد، ۱۴۰۰: ۱۱۷). روسیه نیز با اطلاع از این امر که هنوز اقتدار شاه جدید بر خوانین منطقه ثبیت نشده است، در صدد جلب اعتماد آنان برآمد. حتی برای آرام کردن ترس خان‌ها، اطمینان داد که روسیه هیچ طرحی علیه قلمرو آنها ندارد. روس‌ها به خوبی می‌دانستند که اکثر آنها خواهان خودختاری از حکومت قاجار می‌باشند. تهدیدهای شاه علیه خان‌ها و وضعیت نایابی‌دار سیاسی ایران، کار روس‌ها را تا حدودی آسان کرده بود. روس‌ها با خان‌ها به عنوان یک نهاد مستقل رفتار می‌کردند (Bournoutian, 2020: 34) و خان‌ها نیز از پذیرش فتحعلی‌خان قاجار به عنوان شاه ایران خودداری می‌کردند (اسنادی از روابط ایران و روسیه، ۱۳۸۷: ۴۶۳). بنابراین روس‌ها برای دفاع از گرجستان در برابر تهاجم احتمالی ارتشد ایران از مسیر ایروان و گنجه، در صدد جلب خوانین آنان برآمدند. تزار کساندر روس با ملاحظه مسیر حرکت قوای ایران به تفلیس از طریق ایروان و گنجه، به فرمانده کل قوای روسیه قفقاز دستور داد ابتدا باید وفاداری این دو خان را تصمین کند (Dubrovin, 1886: 3/440). از این رو، سیسیانف برای تأمین امنیت گرجستان، در صدد مت怯اعد کردن خان‌های ایران و گنجه برآمد تا پادگان‌های روسی را در قلعه‌های آنها مستقر سازند (AKAK, 1866: 1/618-619 (doc.840)). روس‌ها با توجه به اعلام وفاداری حاکم گنجه به شاه ایران، در صدد برآمدن محمدخان قاجار و کلیعلی خان را به مدار روسیه بیاورند. اگرچه ابتدا هر دو خان پاسخ مشبт دادند، اما در اثنای جنگ ایروان، از انجام تعهدشان خودداری کردند (AKAK, 1866: 1/616-617 (doc.834); 1/624 (doc.848)). کلیعلی خان به سیاست‌های روسیه در منطقه و وعده‌های آنان

رویکرد تردیدآمیزی داشت؛ زیرا قبل از توان اشتباه سیاسی خود را در همکاری با حکومت روسیه پرداخته بود. همچنین اشغال «پمبک» و «شوره گل» از نواحی ایروان توسط قوای روسی، سایه‌ای از بی‌اعتمادی بر روابط او با روس‌ها انداده بود؛ چنان‌که در سال ۱۲۱۵ق/۱۸۰۱م. در اعتراض به اشغال این نواحی، سکنه پمبک و شوره گل را تشویق به مهاجرت به ایروان کرد و مصمم به مقابله با سیاست روس‌ها شد، اما به سبب پیام تهدیدآمیز روس‌ها، مجبور به عقب‌نشینی از مواضعش گردید (AKAK, 1866: 1/598-599 (doc.799&803)). در عوض، به رایزنی سیاسی روی آورد و در نامه سال ۱۲۱۷ق/۱۸۰۲م. به روس‌ها افهار داشت: «چنین تصور می‌کنید که گویا من نامه تهدیدآمیز به اهالی پمبک فرستاده‌ام! حال آنکه ما از آنان راضی هستیم و دلیلی برای این کار نیست، اما حضور قوای شما در خاک ما اقدام صحیحی نیست و می‌خواهم پمبک را ترک کنید» (AKAK, 1866: 1/516-517 (doc.625)). همچنین در اعتراض به اشغال ناحیه شوره گل، از روس‌ها خواستار توضیح شد (AKAK, 1866: 1/517-518 (doc.626)). اما روس‌ها مکاتبات کلبعلی خان را با تهدید نظامی پاسخ دادند (Dobrovin, 1886: 3/402). حتی خان نخجوان را از اقدام نظامی علیه پاشای قارص برهنگ داشتند، اما کلبعلی خان در نامه‌ای (۱۲۱۷ق/۱۸۰۲م) به سردار روس، علل تنش مزدی با پاشای قارص را مداخلة او در امور داخلی ایروان، حمایت از مخالفان سیاسی، غارت روستاها و اموال بازار گنانان تبعه ایروانی ساکن قارص عنوان کرد و شروط مصالحه با او را بازگرداندن اهالی قاراپاپاق ایروان، تحويل اموال تجار ایروان و بازسازی قرای تابع ایالت ایروان منوط کرد (AKAK, 1866: 1/625-626 (doc.855)). البته روس‌ها این بار هم جلوی جاهطلبی خان کنگرلو را با کمک نظامی به پاشای قارص گرفتند (AKAK, 1866: 1/626 (doc.857))؛ زیرا ادعای ارضی بر ناحیه پمبک و انتخاب مسیر قوای ایروان از این نقطه برای حمله به قارص، روس‌ها را به همکاری با پاشای قارص مجبوب ساخت (Ibid, 1/627). در واکنش به این اقدام خصم‌مانه روس‌ها، کلبعلی خان و حاکم ایروان با طرح پاشای آخسقه و الکساندر میرزای گرجی علیه سیاست استعماری روسیه و پاشای قارص، اعلام همکاری کردند و کمک‌هایی در اختیار پاشای آخسقه گذاشتند، اما روس‌ها آنان را از هرگونه درگیری و ماجراجویی برهنگ داشتند (AKAK, 1868: 2/892-893 (doc.1820)).

ژنرال سیسیانوف فرمانده جدید قوای روسی قفقاز، برای رفع آسیب‌پذیری تقلیلی از سمت ایروان در جنگ آتی با نیروهای ایرانی، شروع به مکاتبات برای جلب خوانین ایروان و نخجوان

کرد. او قصد داشت با اشغال ایروان، نگرانی امپراتور در مورد نزدیکی ایروان به تقلیس را کاهش دهد (Bournoutian, 2020: 61). سیسیانف اختلاف بر سر منصب خلیفه‌گری کلیسای اوچمیادزین را بهانهً مداخله در امور ایروان قرار داد (عزیزنشاد و دهقانی، ۱۳۹۵-۹۴: ۱۹۴). به این منظور صدراعظم روسیه نامه‌ای (۱۲۱۷/۱۸۰۲) به حاکم ایروان و کلیعی خان نوشت و از آن دو خواست دانیل گرینه مورد نظر روس‌ها را به عنوان خلیفه‌گری جدید قبول کنند (AKAK, doc.686: 1/549-550). علاوه بر آن، در نامه‌ای دیگر (۱۲۱۸/۱۸۰۳) آن دو را به اتحاد همکاری با روسیه دعوت کرد و حتی حکم صدراعظم روسیه را برای آنان ارسال کرد و افزود که خلیفه‌گری دانیل مورد حمایت تزار روسیه و سلطان عثمانی است (AKAK, 1868: 1214/2). او با اطلاع از نفوذ کلیعی خان بر حاکم ایروان، در صدد ارتباط با او برآمد تا با استفاده از نفوذش، دانیل را به مقام خلیفه‌گری انتخاب کند (AKAK, 1868: 2/633). کلیعی خان در نامه‌ای به سیسیانف (۱۲۱۸/۱۸۰۳) نظرش را درباره همکاری با روسیه چنین بیان کرد: «من آنان (حکومت قاجار) را خوب می‌شناسم و به آنان زیاد خدمت کردم، اما در مقابل، آنان چشم‌هایم را درآوردند. اگر بدانم که قوای روسی منطقه را ترک نخواهد کرد- همان‌گونه که قوای گراف زبوف بازگشت و به تبع آن دشمنان خانه‌هایمان را محو و نابود کردند- در آن صورت به روس‌ها خدمت خواهم کرد» (Ibid). او در نامه مشابهی به اسقف تقلیس، با اعلام بیزاری از حکومت ایران، اظهار داشت: «اگر آنان خدا هم باشند تن به اطاعت از آنان نخواهم داد» (AKAK, 1868: 2/634). در این نامه دوباره به نگرانی خود از ترک قوای روسی از منطقه بهسان و قایع سال ۱۲۰۹/۱۷۹۵ م، اشاره کرد و افزود: «اگر دقیقاً بفهمم که روس‌ها گرجستان را ترک نخواهند کرد، در آن صورت به روس‌ها خدمت خواهم کرد» (Ibid). او وعده بازگرداندن دانیل خلیفه مورد حمایت روسیه از نخجوان را به سیسیانف داد (AKAK, 1868: 2/633). اما امتناع حاکم ایروان از اجرای فرمان روسیه، بهانه لشکر کشی به ایروان و تقابل نظامی قوای ایران با روس‌ها را مهیا کرد.

جنگ ایروان و تکاپوی کلیعی خان برای امتیازگیری از دول ایران و روس
حکومت قاجار با اطلاع از مکاتبات خوانین ایروان و نخجوان با سیسیانف، ابتدا سعی کرد از راه نامه‌نگاری آن دو را از همکاری با روس‌ها بازدارد؛ چون قلعه ایروان در حقیقت کلید

باب مملکت ایران بود (وقایع‌نگار مروزی، ۱۳۶۹: ۸۲). فتحعلی‌شاه به هر دو خان اطلاع داد که اگر درهای قلعه ایروان را به روی ارتش قاجار باز نکنند، گروگان‌های آنها را خواهد کشت (AKAK, 1868: 2/611-612 (doc.1221)). همچنین قوابی را به فرماندهی عباس‌میرزا برای ممانعت از تسليم قلعه به روس‌ها به آن سو اعزام کرد (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۱۹۵/۱؛ وقایع‌نگار مروزی، ۱۳۶۹: ۸۲-۸۳؛ افشار، ۱۳۴۵-۴۶: ۳۱۷). سیسیانف نیز حاکم ایروان و کلبعلى خان را متهم به دوروبی کرد که به هر دو حکومت متخاصلم پیام وفاداری می‌فرستند. او شروط خود برای تضمین منافع آنان را تعیین دانیل به خلیفه گری اوچمیادزین، استقرار ارتش روس در قلعه ایروان، سوگند وفاداری به امپراتور روسیه و پرداخت خراج سالانه اعلام کرد. در عوض، وعده حمایت امپراتور از آنان در برابر دشمنان را داد (AKAK, 1868: 2/613 (doc.1224); 2/634 (doc.1272)). کلبعلى خان با اتخاذ سیاست دوگانه و وعده وفاداری همزمان به روسیه و ایران، در بربخ تهدید آنها گرفتار شده بود. او با توجه به تجارت سیاسی تاخ و زخمی که از آقامحمدخان به یادگار داشت، در ابتدا به سیاست شاه جدید قاجار اعتمادی نداشت، از ماهیت استعماری روس‌ها نیز آگاه بود و با برقراری ارتباط همزمان با ایران و روس، سعی داشت بیشترین امتیاز سیاسی را از طرف‌های درگیر به دست آورد. حضور عباسقلی‌خان کنگرلو حاکم نخجوان و رقیب ایلی او در اردوگاه قاجار، مانعی دیگر در گرایش او به حکومت ایران بود (خاوری شیرازی، ۱۹۵/۱: ۱۹۶-۱۹۵؛ هدایت، ۱۳۸۰: ۷۵۲۹/۹-۷۵۳۰).

گفتنی است رویکرد کلبعلى خان در بحبوحة جنگ ایروان، در مقابل قاجاریه به تدریج از سیاست تقابل به تعامل تغییر پیدا کرد. او نخست با همکاری حاکم ایروان، با اتخاذ سیاست روس‌گرایی، از قبیل دعوت از سیسیانف به قلعه ایروان و کوچاندن ایلات کنگرلو و قاجار به داخل قلعه ایروان و خاک عثمانی، رویکرد تقابلی در پیش گرفت (وقایع‌نگار مروزی، ۱۳۶۹: ۹۴؛ هدایت، ۱۳۸۰: ۷۵۳۲/۹)، اما شکست نیروهای روسی در نبرد اوچمیادزین از قشون قاجار، ارسال پیام‌های تهدیدآمیز توأم با لحن آمرانه سیسیانف مبنی بر تسليم قلعه ایروان و یادآوری سرنوشت تلخ حاکم گنجه، در بازنگری سیاست کلبعلى خان نسبت به روس‌ها بی‌تأثیر نبود (عزیزنشاد و دهقانی، ۱۳۹۵-۹۴: ۲۰۳). همچنین کلبعلى خان شناخت نسبی از روس‌ها داشت و پیشتر توان همکاری با آنان را با از دست دادن چشم‌هایش پرداخته بود. بر همین اساس، شرط خدمتگزاری خود به روسیه را به حضور دائمی آنها در قفقاز منوط کرد و نگرانی خود از ترک مجدد منطقه

توسط سیسیانف همچون زنرال زیوف (۱۲۰۹ق/۱۷۹۵م)-را اعلام کرد (AKAK, 1868: 2/634). او این بار با اقدامی سنجیده با رایزنی با حکومت قاجار در صددأخذ امتیاز و ضمانت‌هایی برآمد. فتحعلی‌شاه نیز برخلاف سیاست خشن آقا محمدخان، با ملایمیت با کلبعلی‌خان رفتار کرد و در جلب او کوشید. در مقابل، سیسیانف با زبان تهدید و خشونت توأم با عبارات تحریرآمیز، در صدد تطییع او بود. حتی جعفرقلی‌خان دنبلي از مخالفان حکومت قاجار و تبعه روسیه را به این منظور نزد او فرستاد (واقع‌نگار مروزی، ۱۳۶۹: ۸۲). علاوه بر این، حضور گروگانی از خانواده کلبعلی‌خان در دربار ایران، اهرم فشار دیگری برای وا داشتن او به همکاری بود؛ چنان‌که عباس‌میرزا در فرمانی به کلبعلی‌خان به حضور نظرعلی‌بیگ فرزندش در اردوگاه خود اشاره کرد (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۷۸). حتی حاکم ایروان نیز علت عدم اجابت خواسته‌های فرمانده روسی را گروگان بودن خانواده‌اش در دربار قاجار اعلام کرد (AKAK, 1868: 2/617) (doc.1238). به نظر می‌رسد فتحعلی‌شاه در قبال واگذاری حکمرانی نخجوان، وفاداری و عدم تسليم قلعه ایروان به روس‌ها را از کلبعلی‌خان به دست آورده بود. گویا کلبعلی‌خان در مهار سیاست روسی گرایی محمدخان قاجار و جلب او به حکومت ایران نیز نقش داشت؛ زیرا حاکم ایروان در نامه‌ای به سیسیانف (۱۲۱۹ق/۱۸۰۴م)، به تلاش صدراعظم فتحعلی‌شاه در جلب او و سکنه قلعه اشاره کرده است (AKAK, 1868: 2/618) (doc.1241). همچنین جعفرقلی‌خان در گزارشی به سیسیانف، از تلاش‌های کلبعلی‌خان برای بازداشتند محمدخان قاجار از تسليم قلعه خبر داده است (Bournoutian, 2020: 88). اسناد روسی نیز از اختلاف نظر و عدم وحدت رویه کلبعلی‌خان با محمدخان در برخورد با حکومت ایران پرده برداشته و افروده است خان نخجوان به رغم مخالفت حاکم ایروان با سیاست همسویی و همراهی با ایران، با عباس‌میرزا وارد ارتباط شده است (مجموعه اسناد تاریخی ایران و روسیه در قفقاز، ۱۴۰۰: ۱۵۳-۱۵۴).

تغییر رویکرد کلبعلی‌خان و سازش او با حکومت قاجار را در فرامین حکومتی نیز می‌توان مشاهده کرد؛ چنان‌که حکومت قاجار در اوایل ارتباط با کلبعلی‌خان، اغلب در فرامین از او با عنوان «عمدة الخوانين العظام» یاد می‌کرد و به منصب و لقب حکومتی او اشاره نمی‌کرد، اما در بحبوحه جنگ با روس‌ها و محاصره قلعه ایروان، از سال ۱۲۱۹ق/۱۸۰۴م او را با عنوان «عمدة الخوانين العظام کلبعلی‌خان حاکم ولايت نخجوان» خطاب می‌کردند که حاکمی از سازش خان نخجوان با مقامات قاجاریه بود (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۸۵).

بدین گونه در آستانه لشکرکشی نیروی قاجار به ایروان، خان نجخوان با ارسال عرضه‌ای مراتب دولتخواهی خود را با اعزام سواره و توب با فرزندش نظرعلی ییگ، به حکومت قاجاریه اعلام کرد (همان، ۲۰۷). عباس‌میرزا نیز با اعلام عزم خود مبنی بر مقابله با روس‌ها، از او خواست خدمتگزاری خود را آشکار کند و مترصد ورود قوای قاجار به آن صفحات باشد (همان، ۷۷-۷۸). همچنین در پاسخ به گزارش کلبعلی خان مبنی بر نگرانی ایلات کنگلو از کوچ اجباری توسط قوای ایران، دستور داد تمام ریش‌سفیدان طوایف را احضار و آنان را به الطاف شاهانه امیدوار سازد و اعلام کند که از دربار سلطنتی حکمی مبنی بر کوچانیدن آنان صادر نخواهد شد (همان، ۷۸). ضمناً در واکنش به اقدام عملی کلبعلی خان در اثبات مراتب خدمتگزاری (همان، ۲۰۷)، اعلام کرد که: «آنچه لازمه مرحمت و عنایت است درباره او بعمل آورده تلافی ناخوشی‌های سابق و لاحق او را بوجه احسن بعمل آوریم» (همان، ۸۵-۸۶). منظور عباس‌میرزا از این عبارت، اشاره به رفتار خشن آقا محمدخان قاجار در محروم کردن کلبعلی خان از نعمت بینایی و سلب امتیازهای پیشین وی بود.

در جریان جنگ با روس‌ها، جابه‌جايی اردوگاه نظامی فتحعلی‌شاه، بر نگرانی کلبعلی خان و سکنه قلعه ایروان می‌افزو؛ چون در صورت عقب‌نشینی قوای ایران و سقوط قلعه به دست روس‌ها، از عواقبت کار خویش به جرم همکاری با حکومت ایران واهمه داشت و مرتب نگرانی خود و اهالی ایروان را به شاه منعکس می‌کرد. فتحعلی‌شاه با اطلاع از این مسئله، در صدد توجیه کلبعلی خان از این تدبیر دفاعی برآمد و اظهار داشت: «گویا در آنجا مذکور می‌شد که موکب شاهی مراجعت فرموده است، اما «منظور نظر اشرف آن بود که بُنه و آغروق را جدا و عساکر غازی را نیز علیحده مشخص فرموده... و بدفع کفره روسیه اقامت خسروانی مصروف خواهد شد» (همان، ۴۵-۴۶). همچنین به منظور رفع نگرانی اهالی قلعه، مجبور به خوردن سوگند با عبارت «والله و بالله تا امر طایفة ضاله را یک طرف و همه ایشان را عرضه تلف نفرماییم از این ولایت مراجعت نخواهم فرمود» گردید تا اثبات کند که منطقه را ترک نخواهد کرد (همان، ۴۶). حتی در فرمان دیگری (۱۲۱۹ق/۱۸۰۴م) خطاب به کلبعلی خان از عزم جزم خود بر اتمام کار روسیه تأکید ورزید و افروزد: «این مطلب بر آن عالیجاهان واضح و هویدا بوده باشد که مدامی که بالمره قلع مواد فساد گروه ضلالت اتمه و ساحت آن صفحات را از لوث وجود آنها پاک و مصفا نفرماییم موکب ظفرمبانی معاودت بمقر خلافت و حکمرانی نخواهد

فرمود» (همان، ۷۰).

فتحعلی شاه در اثنای محاصره قلعه ایروان توسط روس‌ها، دوباره طی فرمانی (۱۲۱۹ق/۱۸۰۴م) به کلبلی خان ضرورت دفع و سرکوب قطعی روس‌ها و حضور نیروی ایران در حوالی ایروان را یادآوری کرد و خواستار محافظت از قلعه و ارائه گزارش از موضع سنگرهای روسی شد تا در صورت غفلت روس‌ها، بلافاصله سپاه ایران و نیروهای ایران، سنگر آنان را تصرف کنند (همان، ۷۱). کلبلی خان با حفظ روابط مستمر خود با اردوگاه نظامی ایران از طریق قاصد و نامه، درباره نحوه همکاری مشترک برای مقابله با روس‌ها با دربار قاجار در حال مذاکره بود و برخی از مطالب مهم را به صورت شفاهی از طریق قاصدان ارسال می‌کرد (همان، ۶۳-۶۴). شاه قاجار به منظور اعمال فشار بر سنگرهای روسی، به کلبلی خان امر کرد با ترغیب جمعیت کنگرلو از سمت قلعه و قوای همایونی از این سوی، به صورت مشترک به دفع روس‌ها مبادرت کنند (همان، ۶۸-۶۹).

فتحعلی شاه در فرمان سال ۱۲۱۹ق/۱۸۰۴م. خطاب به حاکم نخجوان با اعلام اینکه «امر کفره روسیه بر وفق خواهش آن عالیجاه و اولیا شوکت عليه صورت وقوع پذیرفته»، از شکست نیروهای روسی و ورود تفنگچیان به داخل قلعه برای حراست از آن خبر داد و افزود: «فوج فوج سواره به معابر اوچ کلیسا و پمبک و آن حوالی مأمور فرمودیم که راه آمد و شد و آوردن تدارک و آذوقه ایشان را مسدود ساخته‌اند» (همان، ۶۷). او این اقدام را باعث رفع نگرانی کلبلی خان و اهالی قلعه عنوان کرد و دستور داد در اکثر اوقات با اعزام قوایی از کنگرلو و ایروانی به میان کوچه‌باغات و اطراف سنگرهای روسی، ایجاد رعب و وحشت کنند و آرامش و آسایش سربازان روسی را سلب و بر اضطراب آنان بیفزایند (همان‌جا).

پس از شکست و عقب‌نشینی قوای روسی از قلعه ایروان، شاه در سال ۱۲۱۹ق/۱۸۰۴م. کلبلی خان را به پاس فدایکاری در دفاع از قلعه ایروان و متقدaud کردن خان ایروان به همراهی با حکومت ایران، دوباره به حکمرانی نخجوان و ریاست ایل کنگرلو گماشت (دبلي، ۱۳۸۹؛ خاوری شيرازی، ۱۳۸۰؛ ۱۱/۱؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰؛ سپهر، ۱۳۵۳؛ ۱/۱؛ ۱۳۰). همچنین طی فرمانی (۱۲۲۰ق/۱۸۰۵م)، نخجوان و آزادجیران را به تیول و سیور غال «مادام الحیة مشاراً لیه و بعد از او در وجه اولاد و احفادش» واگذار کرد (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۵۳).

همکاری کلبعلی خان با حکومت قاجاریه علیه سیاست استعماری روسیه

به رغم عقب‌نشینی قوای روسی از قلعه ایروان به تقلیس، هنوز سایه تهدید جنگ بر فضای سیاسی منطقه حاکم بود و تبعات جنگ از ایروان به طور کامل مرتفع نشده بود. جعفرقلی خان از سوی سیسیانف، موظف بود با رصد اوضاع ایران، مرتب به او گزارش دهد (Bournoutian, 2020: 97)؛ چنان‌که گزارشی از ترک قوای ایران از قلعه ایروان و فرار شاهزاده الکساندر میرزا گرجی از تقلیس را به سیسیانف اطلاع داد (Ibid, 98). در مقابل، کلبعلی خان نیز از سوی حکومت قاجار چنین وظایف و مأموریتی را بر عهده داشت تا با رصد تحرکات نظامی نیروهای روسی، اخبار آن مناطق را به مقامات قاجار منعکس کند (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۵۴، ۶۲). در واقع، اعزام جاسوس به گرجستان و تهیه خبر از کم و کیف اوضاع روس‌ها طبق امر حکومت، وظیفة دیگر کلبعلی خان بود. البته خان نخجوان از انجام این اقدام واهمه داشت؛ زیرا احتمال می‌داد افراد مغرض روابط شکننده او با حکومت قاجار را با اخبار کذب به اتهام رابطه پنهانی با روس‌ها، برهم زنند، اما عباس‌میرزا با بی‌اساس دانستن این نگرانی کلبعلی خان اظهار کرد که «حالات لاطایل را کنار گذاشته و همروزه جاسوس به اطراف و جوانب فرستاده اخبار هر سمت را بیان واقع مشخص کرده و بعرض واقفان حضور والا رساند» (همان، ۸۳-۸۴). بر همین اساس، در گزارشی (۱۲۱۹ق/۱۸۰۴م) به فتحعلی‌شاه، به تدابیر دفاعی سیسیانف هنگام مراجعت به تقلیس مبنی بر تعیین فوجی از قوای روسی به فرماندهی جعفرقلی خان در ناحیه پمبک ایروان اشاره کرد (همان، ۶۴-۶۵؛ اسنادی از روابط ایران و روسیه، ۱۳۸۷: ۴۷۰). همچنین گزارشی از عملیات نظامی سیسیانف در نواحی مختلف گرجستان و شورش سکنه آن حوالی را به عباس‌میرزا ارائه کرد (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۱۱۰).

روس‌ها هر از گاهی غارتی در حوالی ایروان و کلیسا‌ی اوچمیادزین انجام می‌دادند. فتحعلی‌شاه در واکنش به این اقدام، خان نخجوان را با قوای کنگرلو برای محافظت از قلعه بدان سو اعزام کرد (همان، ۶۲)؛ هرچند مأموریت او به علت بازگشت فوج روسی و تعقیب آنها توسط حاکم ایروان منتفی شد (همان، ۶۱). با این حال، طبق فرمان مجبور، محافظت از قلعه و کمک به حاکم ایروان، از وظایف کلبعلی خان بود.

در سال ۱۲۲۰ق/۱۸۰۵م، حکومت قاجار برای پایان دادن به تجاوز روس‌ها و جعفرقلی خان

به نواحی ایروان، کلیعی خان را به همراه حکام آذربایجان مأمور دفع روسها از نواحی پمبک و شوره گل کرد (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۶۱؛ دنبلي، ۱۳۸۹: ۲۳۹؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۳۲۱). عباس‌میرزا نخست سعی کرد از طریق کلیعی خان، جعفرقلی خان را به مراحم شاهی امیدوار سازد و متقاعد به همکاری با شاه قاجار کند (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۸۱). در اسناد روسی به تلاش‌های کلیعی خان برای جلب جعفرقلی خان با وعده امتیاز حکمرانی خوی و آزادی گروگان‌ها از حکومت قاجار هم اشاره شده است (AKAK, 1869: 3/340 (doc.622)). اما با شکست این سیاست، کلیعی خان مأمور گردید کار قلعه «کور اوغلی» پایگاه جعفرقلی خان را بکسره کند (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۴۴؛ نیز ن. ک. به: جعفرنیا و عزیزنژاد، ۱۴۰۰: ۷۷).

کلیعی خان تأمین امنیت مرزهای هم‌جوار ایروان با عثمانی و ارائه گزارش از اوضاع داخلی آن حکومت را هم بر عهده داشت (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۲۰۹؛ چنان‌که در سال ۱۲۲۰ق/۱۸۰۵م، در پاسخ به حملات پاشای بایزید به ایلات ایران، مأمور مجازات حاکم بایزید گردید (دبلي، ۱۳۸۹: ۴۴؛ خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۱۴۷/۱-۲۴۱-۲۴۱، سپهر، ۱۳۵۳: ۱۴۷/۱؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۳۲۲)).

نگرانی اهالی ایروان و نخجوان از انتشار گاه و پیگاه اخبار تهاجم دوباره قوای روسی، دیگر مشکل فراروی حکومت قاجار و کلیعی خان بود که تأثیر منفی بر افکار عمومی و امنیت منطقه می‌گذاشت. استقرار نیروهای روسی در پمبک و ایجاد عملیات ایدائی در حوالی ایروان و بازگشت نیروهای فتحعلی‌شاه به تهران، به مسئله آغاز جنگ دوباره دامن می‌زد (Bournoutian, 1998: 2020). ارسال عرایض متعدد از سوی کلیعی خان و سران ایلات ایران و نخجوان به دربار فتحعلی‌شاه، میان این مسئله است. بنابراین فتحعلی‌شاه برای رفع این دغدغه، ط فرمانی (۱۲۱۹ق/۱۸۰۴م) خطاب به سران قاجار و کنگرلو اعلام کرد: «کسی که در ظل حمایت پادشاه ذی‌جاه بوده باشد چه اندیشه و تشویش از دیگران دارد و مدامی که یک نفر از روسیه در این ولایت باشد عزیمت به جایی نخواهیم فرمود تا آنان را مغلوب و مقهور سازیم» (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۵۹-۶۰).

همچنین در واکنش به خبر عدم بازگشت برخی ایلات به ایروان و استمرار فضای اضطراب توأم با شایعات عزیمت دوباره روسها به ایروان، از توقف دو ماهه موکب پادشاهی در چمن اوچان و استقرار عباس‌میرزا در تبریز خبر داد. همچنین با اشاره به ضعف بنیان مالی و نظامی روسها به سبب شکست‌های متوالی در قراباغ و گیلان، از کلیعی خان خواست طوایف اگرلو و غیره را خاطرجمع کند و به ایروان بازگرداند و اهالی ایروان را در کمال آرامش و امنیت در

مکان خود مستقر سازد (همان، ۵۵-۵۶). خود کلبلی خان برای غلبه بر این مشکل، خواستار توقف اردوی فتحعلی شاه در مملکت آذربایجان شد (همان، ۴۳)، اما شاه قاجار با اعلام دشواری تأمین غله اردوی خود و هزینه بسیار گزار توقف موکب سلطانی، این امر را باعث خرابی مملکت آذربایجان و باری بر دوش اهالی آنجا دانست (همان، ۴۴). از این رو، برای مراعات حال اهالی آذربایجان، توقف خود را صلاح ندانست و در عوض عباس‌میرزا را با اختیار کامل و با قوایی مأمور توقف در تبریز کرد و کلبلی خان را ملزم کرد که چنانچه قوای روسی به آن حدود تعریض کرد، نائب‌السلطنه را در جریان امر بگذارد (همان، ۴۴-۴۵).

البته ترس آنها بی‌اساس بود؛ زیرا سیسیانف نیز در گزارشی به تزار، از کمبود اسب و سرباز کافی برای حمله مجدد به ایروان خبر داد و هوای سرد زمستانی مسیر تفلیس به ایروان را مانعی دیگر عنوان کرد (Bournoutian, 2020: 98). حتی در پاسخ به گزارش افسر روسی مبنی بر قحطی نان در ایروان و احتمال شورش سکنه و اعلام آمادگی اهالی برای تسليم قلعه به روس‌ها (doc.1261) (AKAK, 1868: 2/628-629)، افزود اگر این شایعات هم صحیح باشد، او فاقد نیروی اضافی است و علاوه بر آن، زمان انجام لشکرکشی به سوی شیروان و باکو است (AKAK, 1868: 2/629). شاید روس‌هاراسی و انتشار شایعه خبر تهاجم مجدد روسیه، حربه روس‌ها و جعفرقلی خان بود که هر از چندگاهی با هدف غارت اموال و احشام سکنه ایروان، به این مسئله دامن می‌زدند. فتحعلی شاه از مرگ سیسیانف و آشفتگی قوای روسی منطقه استفاده کرد تا با تصرف پادگان روسی مستقر در مرز گرجستان با ایروان، برای همیشه به این نگرانی اهالی ایروان و نخجوان پایان دهد. بنابراین طی فرمانی (۱۲۲۰ق/۱۸۰۵م) با اعلام مرگ سیسیانف، از کلبلی خان خواست تا به اتفاق یگریگی ایروان و قوای کنگرلو و قاجار، به امر روسیه در آن حدود پایان دهنده و نظم و امنیت را در آن نواحی برقرار سازند (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۴۷).

کلبلی خان با اینکه از سال ۱۲۱۹ق/۱۸۰۴م، به امر فتحعلی شاه به حکمرانی نخجوان منصوب بود، اما مأموریت محافظت از قلعه ایروان و رسیدگی به امور داخلی این ولایت نیز به او محول شده بود؛ چنان‌که در فرمان حکومتی سال ۱۲۲۰ق/۱۸۰۵م. به این مسئله اشاره شده بود (همان، ۵۶). این امر به سبب آشنایی با امور این ولایت و داشتن نفوذ در بین سران ایلات و اهالی در مدت حضور پنج ساله او در ایروان بود. علاوه بر آن، دربار قاجار به حاکم جوان ایروان به علت سابقه او در ارتباط با روسیه اعتمادی نداشت (دنبلی، ۱۳۸۹: ۲۰۲)؛ چنان‌که در سال ۱۲۲۰ق/۱۸۰۵م. با

کشف همکاری مجدد او با روسیه، از حکمرانی ایروان عزل شد و مهدیقلی خان قاجار را به جایش منصب کردند (دنبلی، ۱۳۸۹: ۲۰۲؛ خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۲۶/۱؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۴۷۳/۳). فتحعلی شاه طبق فرمان (۱۲۲۰ق/۱۸۰۵م)، با اذعان به اعتماد خود به حسن کارданی و تفویض امور نخجوان به کلبعلی خان، برای حل امور ایروان امر کرد که دائمًا نزد مهدیقلی خان باشد و اموراتی را که آگاه ساختن آنها ضرورت دارد، به نامبرده تفہیم نماید (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۵۴-۵۵). گویا کلبعلی خان تا اتمام امور ایروان و ایجاد نظم در آنجا، اجازه بازگشت به نخجوان را نداشت؛ زیرا عباس‌میرزا در فرمان خود به صراحت به این مسئله اشاره کرده بود (همان، ۲۰۲).

در سال ۱۲۲۱ق/۱۸۰۶م، عباس‌میرزا به اشاره فتحعلی شاه برای پیشرفت امور دیوان ایروان، مهدیقلی خان را از حکومت ایروان عزل و «احمدخان مقدم» را به جای او منصب کرد (دنبلی، ۱۳۸۹: ۲۵۹). ضمناً خبر این عزل و نصب را به اطلاع کلبعلی خان رساند و خواستار همکاری او با حاکم جدید و توجه بیش از پیش برای انتظام امور ایروان شد. به رغم تعیین حاکم جدید ایروان، عباس‌میرزا به مانند گذشته وضعیت امور آنجا را از کلبعلی خان مطالبه می‌کرد (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۲۰۳-۲۰۴). از طرفی مداخله احمدخان مقدم در امور داخلی نخجوان و همکاری با رقبای درون‌خاندانی کنگرلو، منجر به شکایت کلبعلی خان از او به فتحعلی شاه گردید (همان، ۱۱۲-۱۱۳). همچنین عباس‌میرزا طی فرمانی (۱۲۲۰ق/۱۸۰۵م) به کلبعلی خان درباره انجام عملیات چپاول قراباغ در هم‌جواری نخجوان، امر کرد که در صورت مصلحت اقدام کند و چنانچه نیاز به قشون داشته باشد، اعلام کند تا مساعدت صورت گیرد (همان، ۲۰۳).

سایه بدگمانی در روابط متقابل کلبعلی خان با حکومت قاجار

همکاری کلبعلی خان با حکومت قاجار، در سایه‌ای از بدگمانی متقابل تداوم داشت. این مسئله در مکاتبات عباس‌میرزا (۱۲۲۱ق/۱۸۰۶م) با خان نخجوان نیز قابل ملاحظه است؛ چنان‌که نائب‌السلطنه شایعه خبر کم‌التفاتی خود درباره او را بی‌اساس و آن را باعث اختلال امور ولایت دانست و اظهار داشت که مرحمت او درباره نامبرده به حد کمال است و سخن بی‌مایه یاوه‌گویان در ارتباط آنان خللی به وجود نخواهد آورد (همان، ۲۰۵). او «کلبعلی خان را تربیت یافته دولت جاوید توأمان اعلام کرد که بر همگی امثال و اقران کمال مزیت و رجحان دارد و بایستی آن

عالیجاه این گونه اندیشه‌های بی‌جا را پیرامون خاطر خود راه نهاد و به خدمتگزاری دولت قاجار و انتظام مهام مرجعه را به عمل آورد» (همان، ۲۰۵-۲۰۶). با وجود این، اثر زخم کهنه از آقامحمدخان و مداخله مقامات دولتی در امور داخلی نخجوان و به تبع آن کاهش اقتدار حکمرانی، از عواملی بود که به تدریج روابط کلیعی خان را با حکومت قاجار متاثر ساخت. در مقابل، روس‌ها نیز با صدور اعلامیه‌هایی در حمایت از عباسقلی خان کنگرلو در میان اهالی نخجوان، حکمرانی او را به چالش می‌کشیدند (doc.622: 3/340) (AKAK, 1869: 3/340). سیسیانف از کلیعی خان به علت خیانت به روس‌ها، عدم تحويل قلعه ایروان و گرایش به ایران کینه داشت و به تلافی این رفتار او، در اعلامیه‌ای (۱۸۰۵ق/۱۲۲۰م) خواستار اتحاد اهالی نخجوان با عباسقلی خان و روسیه شد و او را عامل نابودی رعایای نخجوان معرفی کرد (AKAK, 1868: 2/635) (doc.1276). گفتنی است که عباسقلی خان پس از عزل از حکمرانی نخجوان، به روس‌ها پناه برد و با استقرار در ناحیه سیسیان در جوار مرزهای قراباغ و نخجوان، به عملیات ایدائی و غارت کاروان‌های تجاری و جنگ تبلیغاتی علیه کلیعی خان مشغول شد. حتی برای سرنگونی حکمرانی کلیعی خان AKAK, 1869: 3/340 (doc.622); و تصرف نخجوان، از سیسیانف خواستار کمک نظامی شد (AKAK, 1868: 2/634) (doc.1272); 2/635 (doc.1274).

با این حال، کلیعی خان پس از مرگ سیسیانف زمینه همکاری پنهانی با ژنرال گودویچ فرمانده جدید قوای روسی را با وساطت جعفرقلی خان که صاحب نفوذ نزد روس‌ها بود، گشود (Əliyev.F & Əliyev. M, 1996: 54). حتی در آستانه تهاجم دوم قوای روسی با هدف تسخیر قلعه ایروان، همکاری خود با روس‌ها را اعلام کرد و گزارش‌هایی از اوضاع ایروان و کیفیت قوای ایران را در اختیار آنان گذاشت. حتی از طریق جعفرقلی خان به ژنرال گودویچ اطلاع داد که مایل به ادامه همکاری با قلعه‌نشان شاه نیست و حاضر است در قبال تضمین حکمرانی نخجوان، به تابعیت روسیه درآید. همچنین وعده داد چنان‌چه قوای روسی در حوالی ایروان ظاهر شود، Russia and the Armenians of Transcaucasia, (۱۸۰۶ق/۱۲۲۱م) (1998: 2/145-146). حتی در خلال عملیات قوای قاجار علیه روس‌ها در قراباغ، کلیعی خان با سواره‌نظام کنگرلو به تصور اینکه مبادا از راه سیسیان تعرضی از روسیه به نخجوان شود، بدون اذن جنگی به نخجوان بازگشت. عباس‌میرزا از این اقدام خودسرانه او انتقاد کرد و در فرمان سال ۱۸۰۶ق/۱۲۲۱م، خطاب به او افزود: «درین اوقات که وقت خدمت و همه اسباب دشمن کشی

آماده و مهیا بود و موکب علیه با افواج قاهره در حدود قرایب غمتوغ بود گمان اینگونه جسارت به هیچ‌وجه از ایشان نمی‌رفت» (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۱۲۳-۱۲۱). او این احتیاط نظامی کلبلعی خان را غیرموجّه و باعث محرومیت از سعادت خدمت در راه حکومت خود عنوان کرد. از این رو، با تفویض خدمات و امنیت نخجوان به حکام ارومیه و خوی، از او خواست «سواره و پیاده خود را بی‌تأمل از نخجوان آورده و سرگرم خدمت سازد» (همان‌جا). البته حکومت قاجار از خیانت و همکاری او با روس‌ها آگاه بود و در سال ۱۲۲۲ق/۱۸۰۷م، او را دستگیر و از حکمرانی نخجوان عزل کرد. کلبلعی خان متهم به وفاداری به روس‌ها شده بود (AKAK, 1869: 3/599-600 (doc.1025)). جعفرقلی خان دنبلي در گزارشی به ژنرال گودویچ به این مسئله اشاره کرده و افروزده است: «کلبلعی خان را که مال و دولت داشت و خودش هم مرد رشید بود، گرفته‌اند و عباسقلی نامی را حاکم نخجوان کرده‌اند» (مجموعه اسناد تاریخی ایران و روسیه در قفقاز، ۱۴۰۰: ۷۴). عباس‌میرزا به دنبال کشف همکاری کلبلعی خان با روس‌ها، تدابیر احتیاطی را با استقرار قوای نظامی بیشتر در قلاع نخجوان و ایروان افزایش داد (همان‌جا).

متعاقب این وقایع، شیخعلی‌بیگ فرزند کلبلعی خان به ولایت قرایب غفار کرد (۱۲۲۲ق/۱۸۰۷م) و خود را رعیت امپراتوری روسیه اعلام کرد (doc.476) (AKAK, 1869: 3/267-268 (doc.476)). حتی با هدایت قوای روسی از مسیر قرایب به نخجوان (۱۲۲۲ق/۱۸۰۸م)، نقش بی‌بدیلی در تصرف نخجوان ایفا کرد (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۱۶۲؛ doc.476) (AKAK, 1869: 3/267-268 (doc.476)) و در قبال این فدایکاری، از سوی روس‌ها به لقب سرهنگی مفتخر گردید. حتی گودویچ از زحمات او بابت بازگرداندن ایلات نخجوان به‌مکان اصلی قدردانی کرد (doc.475) (AKAK, 1869: 3/267 (doc.474)). البته حکومت قاجار با حربه تهدید به قتل کلبلعی خان، او را به قطع همکاری با روس‌ها وادار کرد (59: 1996 F & Өliyev. M, 1996). بدین‌سان شیخعلی‌بیگ در سال ۱۲۲۶ق/۱۸۱۱م، با اتباع خود به روسیه پشت کرد و با کمک برادرش نظرعلی خان به ایران گرایش یافت (doc.476) (AKAK, 1870: 4/356-357 (doc.476)). حکومت قاجار به سبب نفوذ و محبویت کلبلعی خان در میان رعایای نخجوان و با هدف جلب احترام سران ایلات کنگرلو، دوباره در سال ۱۲۲۷ق/۱۸۱۲م. او را به حکمرانی نخجوان گماشت (کنگرلو نخجوانی، [بی‌تا]: ۱۱۸). حتی عباس‌میرزا در پاسخ به عربیضه قدردانی ریش‌سفیدان و اهالی نخجوان به خاطر انتصاف مجدد کلبلعی خان به حکمرانی نخجوان، اظهار داشت: «فی الحقیقہ عالیجاه مشار'الیه را در وقتی

مأمور و منصوب فرمودیم که وجود او در آن ولایت برای اهل آن ولایت حکم آن داشت که مرهم و مومنیای به عضو خسته و عظم شکسته رسد و درد بی دوای ایل و رعیت و پریشانی کار ولایت را به داروی فضل و مکرمت دوا کردیم و کار آن حدود را جز به استعمال این و تدبیر چاره و گریزی ندیدیم» (همان‌جا). به نظر می‌رسد سرشنسته امور نخجوان پس از عزل کلبعلی‌خان از دست حکومت قاجار خارج شده بود؛ چنان‌که اهالی نخجوان در عرضه‌شان خطاب به قائم مقام وزیر عباس‌میرزا به این مسئله اشاره کردند و افزودند: «انقلاب و اغتشاش امور ولایت و وحشت ایل و رعیت» را فرا گرفته است. آنها در ادامه، با اعلام رضایت و سپاس از انتصاب مجدد کلبعلی‌خان به حکمرانی نخجوان، وجود او را باعث آبادانی و سبب امیدواری عموم ایل و رعیت نخجوان اعلام کردند. در ازای این «موهبت عظمی و عطیه کبری»، وعده خدمتگزاری با تمام جان و مال را در راه دین و دولت اعلام کردند (همان، ۱۷۱-۱۷۲). با وجود این، کلبعلی‌خان در دیدار با هیئت سفرای روسی به رهبری ژنرال یرملوف در نخجوان (۱۸۱۶/آق ۱۲۳۱)، نارضایتی خود را از سیاست و نحوه حکومت‌داری مقامات ایران اعلام کرد (Ibid. F & Oliyev. M, 1996: 63).

به نوشته یرموقف، حکومت ایران از سر احتیاط، پسران کلبعلی‌خان را به نشانه وفاداری به عنوان گروگان نزد خود نگه می‌داشتند و اهرم زور را تنها عامل اطاعت او از شاه می‌دانستند (Ibid.).

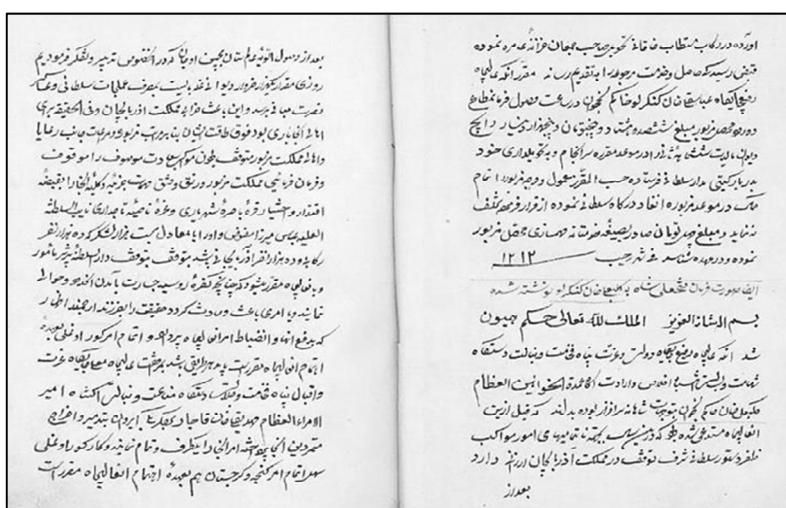
نتیجه‌گیری

دوره دوم حکمرانی کلبعلی‌خان حاکم نخجوان، مصادف با جنگ‌های اول ایران و روسیه بود. این واقعیت باعث شده بود کلبعلی‌خان رویکرد سیاسی مناسب با منافع سیاسی‌اش را در روابط با دول ایران و روس اتخاذ کند. با توجه به تجارب سیاسی تلخی که از همکاری با آقامحمدخان در کارنامه سیاسی خود داشت، در اوایل به دولت فتحعلی‌شاه رویکردی خصم‌مانه داشت. از سوی دیگر، چون توان اهمکاری با حکومت روسیه تزاری را با عزل از حکمرانی نخجوان و سلب امتیازهای مالی و سیاسی توسط آقامحمدخان قاجار پرداخته بود، نسبت به تضمین‌های روسیه و حضور دائمی آنان در منطقه تردید داشت. از این رو، به همکاری دائمی با آن دولت و وعده‌های ژنرال سیسیانف رویکردی محتاطانه نشان داد و بر همین اساس، در نخستین برخورد نظامی ایران و روس در جنگ ایروان، با اتخاذ سیاست دوگانه و دادن وعده همکاری به هر دو دولت، منافع حداکثری را دنبال کرد، اما در اثنای جنگ ایروان، با توجه به تهدیدهای مکرر و لحن آمرانه

توأم با عبارات توهین آمیز سیسیانف و شکست قوای روسی، با تعییر موضع از روس‌ها، به حکومت قاجار روی آورد. در این تعییر سیاست او، وعده حکمرانی نخجوان و ریاست ایل کنگلو که انگیزه اصلی کلیعی خان در اتخاذ رویکردهای مختلف بود، تأثیر داشت؛ ضمن آنکه لحن ملايم فتحعلی‌شاه در واگذاری این امتیازات را نیز باید مدّ نظر داشت. علاوه بر این، حضور گروگانی از خانواده کلیعی خان در دربار قاجار نیز مؤثر بود. از این رو، کلیعی خان باأخذ حکمرانی نخجوان و ریاست ایل کنگلو از سوی حکومت قاجار، موظف به ایفای مأموریت‌های مختلفی، چون محافظت از قلعه ایروان، حراست از مرزهای ایروان و تهیه اخبار و حاسوسی از امور گرجستان و روس‌ها در جنگ اول ایران و روس بود. البته این روند همکاری او با حکومت قاجار، از یک رویه ثابت و یکنواختی برخوردار نبود. مداخله‌های زیاد مأموران حکومتی قاجار در امور داخلی نخجوان و حمایت از رقبای درون خاندانی کنگلو، به تدریج زمینه را برای همکاری پنهانی او با روس‌ها فراهم کرد، اما اقدام پیش‌دستانه حکومت قاجار و اهرم فشار گروگان، ضامن وفاداری و اطاعت کلیعی خان بود. در مجموع، روند حاکم بر روابط او با حکومت قاجاریه در جنگ‌های اول ایران و روس، با حالتی متزلزل و توأم با بدینی و سوء‌ظن متقابل همراه بود.

پیوست‌ها

۱. فرمان فتحعلی‌شاه به کلیعی خان با عنوان تعیین عباس‌میرزا به فرماندهی

۲. فرمان فتحعلی‌شاه به کلبعلي خان با عنوان آمدن اشبعخدور سردار روسی

خواه طلاق و فوت و ایام زاده ای که کمتر داشت ایام از
شهریاری اشناز و بجهود خوارج و مختارین طرفه ای از این طبقه داشت و در قاعده
از پیوند های سیاستی خود است. بجز این خوارج خوارج ای ایکی طبقه ای که خود خوب و پرور
نداشتن داشت و در قاعده ای این خوارج خوارج ای ایکی طبقه ای که خود خوب و پرور
نمی باشد و از این خوارج خوارج ای ایکی طبقه ای که خود خوب و پرور نداشتن داشت
هر چند از این خوارج خوارج ای ایکی طبقه ای که خود خوب و پرور نداشتن داشت
و در قاعده ای این خوارج خوارج ای ایکی طبقه ای که خود خوب و پرور نداشتن داشت
۱۳۱۹

نوبه و زدن بخط ملطف همان مشهور ترین سمه خوش از ایام است و معمولی و مرضی
را چون چشید کرد و درین روز و نیم دهند و هدف دوستی و دوستی و دلخواه است
مقتبس ایضاً حقایق و مواقعی که شناسایی مقالات و مکاله‌های انساب
مجله اعلانات آنکه اسلام و محدث شیخ الاسلام مدحیانی را درین عصر
اعیانی از این احمدیه نظر نداشتند و همچنان که پس از اینکه ایشان را درین
کسره بودند و بجهت اینکه مذکور شده است از این ایشان شیخ الاسلام مدحیانی را
کشورت و شتر و تپه بخشنده و می‌خواست که این ایشان از این ایشان درین عصر
اینکه در قدر این ایشان بخوبی می‌خواهد شیخ ایشان را درین عصر
دویی و درست بینهایت بگذشت لیکن ایشان مخصوصاً خواست که این ایشان درین عصر
خدمات و درست بگذشت ایشان را درین عصر در مطلع حالت پیشنهاد و خواسته به داده
باشد پس ایشان و تقویت ایشان را در این ایشان داده ایشان را درین عصر درست
دانسته باشند مطلقاً ایشان را درین عصر خواسته باشند ایشان را در این ایشان داده
درین عصر بزین ایشان باکسری قاعده موقوف و دفعه و مدفعه که ایشان
بنده خواهد بود و درست ایشان را از ایشان و همچنان که ایشان
پاک ایشان از ایشان ایشان را درین عصر خواهد بود و همچنان که ایشان
شده باشند بگذر ایشان را درین عصر خواهد بود و همچنان که ایشان

۲. عریضه کلبعلی خان به فتحعلی شاه قاجار

گروهی درین بزی تقدیر می‌کنند لایل است که چون پسرهایی که نیز شرکت می‌کنند این را بخوبی و بهتر شد. در دو دهه اخیر بین کارگران و کارکنان تجارت بین‌المللی بخوبی توجه گردید و تدریجی توجه اعماق را که در تجارت ارزشمندی داشت و می‌دانستند و درین نظر از این بحث بسیاری بحث نداشتند و این بحث بسیاری بحث نداشتند. پس از آنچه این داد و اتفاق بود، همین نیازی برای تدوین کتابی در این زمینه ایجاد شد. این اندیشه را وارث علوی در سفر خارجی این کشور ایجاد کرد و بعدها این اندیشه را ایوانی یادداشت. سلطنتی که این کتابی حضرت شاهزاده خواهد بود، نیز متصدی این اندیشه بود. این اندیشه می‌بیند، با توجه این اندیشه، اللهم اس طبع

۴. عریضه کلیعلی خان به عیاس میرزا

۵. رقم عباس میرزا به کل بعلی خان مبني بر عدم کوچ اجباری ایلات کنگرلو

منابع و مأخذ

- اسنادی از روابط ایران و روسیه (از صفویه تا قاجاریه) (۱۳۸۷)، ترجمه رحیم مسلمانیان قبادیانی و بهروز مسلمانیان قبادیانی، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- اعتضادالسلطنه، علیقلی میرزا (۱۳۷۰)، *آکسیر التواریخ، بااهتمام جمشید کیان فر*، تهران: ویسمن.
- اعتضادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷)، *تاریخ متظم ناصری*، به تصحیح دکتر محمد اسماعیل رضوانی، ج ۳، تهران: دنیای کتاب.
- افشار، میرزا رشید (۱۳۴۵-۴۶)، *تاریخ افشار*، به تصحیح و اهتمام محمود رامیان و پرویز شهریار اشار، تبریز: شفق.
- جعفرنیا، فاطمه و عزیزنژاد، محمد (بهار ۱۴۰۰)، «سیاست عثمانی گرایی تا روس‌گرایی در مناسبات جعفرقلی خان دنبلي با حکومت قاجاریه»، *فصلنامه پژوهش‌های تاریخی*، س ۱۳، ش ۱، صص ۶۹-۸۸.
<https://doi.org/10.22108/JHR.2021.129779.2231>
- ..... (تابستان ۱۴۰۱)، «سیاست کلبلی خان کنگلو نجوانی در قبال حکومت آقامحمدخان قاجار (از هم‌گرایی تا و‌اگرایی)»، *فصلنامه پژوهش‌های تاریخی*، س ۱۴، ش ۲، صص ۱-۱۹.
<https://doi.org/10.22108/JHR.2022.131719.2285>
- خاوری شیرازی، فضل الله (۱۳۸۰)، *تاریخ ذوالقرنین، تصحیح و تحقیق ناصر افشارفر*، ج ۱، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دنبلي، عبدالرزاق بیگ (۱۳۸۹)، *آثار سلطانیه، تصحیح غلامحسین زرگری نژاد*، تهران: روزنامه ایران.
- سپهر، میرزا محمد تقی خان (۱۳۵۳)، *ناسخ التواریخ*، ج ۱، تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- عزیزنژاد، محمد و دهقانی، رضا (زمستان و بهار ۱۳۹۵-۱۳۹۴)، «*نقش و مواضع محمدخان قاجار ایروانی در نخستین جنگ‌های ایران و روسیه*»، *فصلنامه تاریخ ایران*، ش ۱۹ (۵/۷۷)، صص ۱۸۷-۲۱۳.
- کنگلو نجوانی، میرزا علی بیگ مشی [بی‌نا]، *سواند و فرامین سلاطین و امراء و حکام نادرشام*، سلطان حسین صفوی، کریم خان زند، فتحعلی شاه، عباس‌میرزا و عده‌ای از امراء و حکام قاجار، نسخه خطی، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره ۳۳۱.
https://irjh.sbu.ac.ir/article_95315_e7b896007ab2deec88505303d727f321
- قراغباغی، میرزا یوسف (۱۳۹۰)، *تاریخ صافی*، به کوشش حسین احمدی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- مجموعه اسناد تاریخی ایران و روسیه در قفقاز (آکاک) (۱۴۰۰)، تدوین و گردآوری محمدعلی پرغو و غفار عبدالله متنق، تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- وقایع‌نگار مروزی، میرزا محمدصادق (۱۳۶۹)، آهنگ سروش، گردآورنده: حسین آذر، تهران: [بی‌نا].
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۰)، *روضه الصفا ناصری، تصحیح و تحشیه جمشید کیان فر*، ج ۹، تهران: اساطیر.

منابع لاتین

- *AKAk (Akty sabrannye Kavkazskoiu Arkheograficheskoiu Kommissieiu)*, (1866-1904), vol. 1, 2, 3, 4, Tbilisi.
- Bournoutian, George (2020), *From the Kur to the Aras (A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801–1813)*, Leiden Boston: Brill.
- Dubrovin. N. (1886), *Istoria voyni i vladichestva russkix na Kavkaze*, Vol.3, Saint Peterburg: Tip. Departamenta udelov.
- Əliyev, Fuad və Mirabdulla Əliyev (1996), *Naxçıvan Xanlığı*, Baki: Şərq-Qərb.
- Mirzə Adıgözəl bəy(2006), *Qarabağnamalar*, tərib eden Akif Fırzəliyev, Baki: Şərq-qərb.
- *Russia and the Armenians of Transcaucasia 1797-1889, a documentary record* (1998), translate by: George Bournoutian, vol.II, California: Mazda Publishers.
- Shopen, I (1852), *Istoricheskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epokhu yeyo soyedineniya k Rossiyskoy imperii*, Sankt Peterburg.

List of Sources with English Handwriting (Transliteration)

- Afshar, M. (1966-67), *Tarikh-e Afshar*. Tabriz: shafaq. **[In Persian]**
- Aziznejad, M & R. Dehghani. (2016), The Role and Attitudes of Mohammad khan Qajar Yerevani in the first wars between Russia and Iran. *Iran history*: No. 19(77/5). https://irhj.sbu.ac.ir/article_95315_e7b896007ab2deec88505303d727f321 **[In Persian]**
- Donboli, Abdu al-Razzaq Beg. (2009), *Ma'ather-e soltaniyeh* (Ed. Gh.Zargarinejad), Tehran: Rooznameh-e Iran. **[In Persian]**
- E'tezad al-Saltaneh, A. Q. M. (1991), *Eksir al-Tavarikh*. Tehran: Vasiman. **[In Persian]**
- Etemad al-Saltaneh, M. H.(1988), *Tarikh-e Montazam-e Naseri*. Tehran: World of Books. **[In Persian]**
- Hedayat, R.Q. (2001), *Rouzat al-Safay-e Naseri*. Tehran: Asatir. **[In Persian]**
- Jafarniya,F & M.Aziznejad.(2021), The Politics of Otomanism to Russianism in the Relations of Jafar Qoli khan Donboli with the Qajar Governmevt. *Journal of Historical Researches*, Vol.13, Issue 1, No 49. <https://doi.org/10.22108/JHR.2021.129779.2231> **[In Persian]**
- Jafarniya, F. & M. Aziznejad. (2022), The policy of Kalb Ali khan Kangarloo Nakhjavani towards the Governmevt of Agha Mohammad khan Qagar: From Convergence to Divergence. *Journal of Historical Researches*, Vol.14, Issue1, No.54. <https://doi.org/10.22108/JHR.2022.131719.2285> **[In Persian]**
- Kangarloo Nakhjavani, M.A.b.M .(No data), *Literacy and decrees of the sultans and princes and rulers of Nader Shah, Sultan Hossein Safavi, karim khan Zand, Fath Ali Shah, Abbas Mirza and some Qajar princes and rulers*, manuscript Islamic Council Library and Document Center, No.331. **[In Persian]**
- Khavari Shirazi, F.A. (2001), *Tarikh-e Dhul-Qarneyn*. (Ed.N.Afshar), Tehran: Library

of the Islamic Council. [\[In Persian\]](#)

- *Documents of the relation between Iran and Russia (from Safavid to Qajar).* (2008), Translated by Mosalmanian, Q.R. & B. Mosalmanian Qobadiani Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [\[In Persian\]](#)
- *A collection of historical documents of Iran and Russia in Caucasus (AKAK).* (2021), compiled by Parghoor, M.A. & Gh. Abdollahi Mantag , Tabriz: Tabriz University Publications. [\[In Persian\]](#)
- Qarabaghi, M.Y.(2011), *Tarikh-e Safi.* (Ed. H. Ahmad), Tehran: Institute for the study of Contemporary Iranian History. [\[In Persian\]](#)
- Sepehr, M. M. T.(1974), *Nasekh al-Tavarikh*, Tehran: Islamiyah bookstore. [\[In Persian\]](#)
- Vaqay-e-Negar Marvazi, M.M.S.(1990), *Ahang-e Soroush*, compiled by Hossein Azar, Tehran: Heydari Printing House. [\[In Persian\]](#)